

Маланій Н. І.,
докторант кафедри германських мов і зарубіжної літератури
Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ІНША ТІЛЕСНІСТЬ У СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ (НА МАТЕРІАЛІ ФІЛОСОФСЬКИХ, ІСТОРІОГРАФІЧНИХ ТА ЛІТЕРАТУРНИХ ДЖЕРЕЛ)

Анотація. У статті висвітлюється питання ненормативної тілесності доби античності. Основний акцент зроблено на дослідженні ставлення до людей з дизабіліті в Давньоримській державі. Проаналізовано ключові праці з філософії, історіографії, красномовства та літератури, які присвячені проблемі неповносправних Інших.

Ключові слова: Інша тілесність, дизабіліті, ненормативне тіло, стигматизація, дискримінація, меніппова сатира.

З активізацією наукових зацікавлень природою ненормативної тілесності у сфері антропологічних студій останніх десятиліть виникла гостра необхідність у потрактуванні генезису ставлення до осіб з дизабіліті. Особливо це стосується ранніх історичних періодів, зокрема античності. Римська держава була потужним центром стародавнього світу. Її здобутки сформували підвалини західноєвропейської цивілізації. Світобачення латинян стало фундаментом сучасного Заходу, його культури та мистецтва.

У межах українського академічного простору наявні поодинокі розвідки із проблеми дизабіліті (Н. Маланій, Т. Свєрбілова, В. Суковата), тому основною метою нашої статті ми розглядаємо аналіз представлення питання тілесних Інших у давньоримських філософській, історіографічній та літературно-художній проєкціях.

Марк Туллій Цицерон був званою громадсько-політичною фігурою тодішнього Риму. Численні праці з риторики, політології, філософії, релігії та літератури прославили його на довгі століття. У трактаті «Про дивінацію» він, виходячи із епікурейських поглядів, розглядав причину появи вродженої ненормативної тілесності у природних, а не надприродних факторах: «Чи маємо ми лякатися, якщо нам скажуть, що народилося щось жахливе від домашньої худоби або від людини? Всьому цьому, якщо не бути багатослівним, є одне пояснення. Все, що народжується, яким би воно не було, напевно, має причину в природі, так, навіть, якщо і з'являється щось незвичайне, воно все ж не могло статися без природи. Так, якщо можеш знайти, знайди причину нового і дивного явища. Якщо не знайдеш ніякої, все ж вважай доведеним, що нічого не могло статися без причини. За допомогою природи прожени той страх, у який тебе вводить новизна явища» (*Переклад – Н.М.*) [1, с. 264]. Філософ влучно зауважує, що не слід шукати чуда в малочисельних мутаціях природи, навпаки, потрібно застосувати цілком раціональні підходи, спираючись на власний розум заради їх корекції. Тілесні відхилення, з якими народилися люди, виправляються самою природою або засобами мистецтва і медицини. Цицерон згадує у цьому контексті Демосфена, який за допомогою продуманих вправ навчився чітко вимовляти звук «р». Мислитель наголошував, що якби «вроджені вади залежали від зірок, то, звичайно,

змінити це було б ніяк не можна» [1, с. 278]. Марк Туллій, критично розмірковуючи над предметом дивінації, відкидає її застосування до будь-чого, що потребує використання органів чуття. Адаже до хворого приводять лікаря, а не пророка чи ворожбита. Єдиною умовою, за якої дивінація можлива, коли знайдуть сліпого, як Тіресій, спроможного відрізати чорне від білого, чи глухого, який знайде відмінності між голосами і тонами [1, с. 245].

Філософ також не підтримував ідей грецького стоїка Зенона Кітійського, який стверджував, що потворні мудреці прекрасні, адже навіть у злиднях вони багаті, а в рабстві – царі [2, с. 352–353]. Його несприйняття вроджених тілесних недоліків є цілком зрозумілим як для представника заможного роду еквітів. Така прогресивна ідея суперечила самій суті римського погляду на світ, який розглядався в межах зведених в абсолют дихотомій – цар vs раб, бідний vs заможний чи прекрасний vs потворний. Іншого ставлення заслуговували, на його думку, набуті вади тіла такі, як глухота і сліпота. У «Тускуланських бесідах» Цицерон обстоював думку, що, незважаючи на свої обмеження, люди з такими особливостями є цінними членами суспільства. Адаже сліпі можуть черпати насолоду зі звуку, а глухі із зору. Прикладами цього він наводить як знаних постатей Давньої Греції – Гомера та Демокрита, так і Риму – Аппія Клавдія Цека (Сліпого). Останній втратив здатність бачити через свій поважний вік, однак залишився активним членом громадсько-політичного життя латинян. Проте мислитель змушений визнати, що такий шлях підходить далеко не всім. Багато осіб з дизабіліті, обтяжені численними тілесними хворобами, не в змозі їх витримати. Єдиним пристановищем для них є смерть, де ніхто нічого вже не відчуває [3, с. 323–357]. Сумна доля чекала насамперед новонароджених дітей із видимими ознаками каліцтва. Цицерон посилається на давньоримський кодекс, а саме Закони Дванадцяти Таблиць (451–449 р. до н.е.). Подібно приписам спартанського царя Лікурга, Четверта таблиця регламентувала сімейні відносини і надавала право батькам позбавитися неповноцінних дітей [4, с. 228].

Така жорстока традиція була поширеною практикою у Стародавньому Римі та пояснювалася іншими філософами. Зокрема, натхненником Цицерона – поетом Титом Лукрецієм Каром. Латинян, спираючись на грецькі здобутки, прагнув осягнути саму суть ненормативної тілесності. Виходячи із напрацювань Епікура та Емпедокла, їхній наступник у праці «Про природу речей» стверджував, що все перебуває у постійному русі та зазнає невідворотних змін. Світ переходить з одного стану в інший. Невблаганний час трансформує все, зокрема людське тіло. Його переконання уможливили пояснити відтворення природою тілесних Інших:

«Навіть потвор тоді безліч усяких земля намагалась
Вивести з лона свого, дивовижних обличчям і тілом:
То чоловіко-жінок, ні одній не належних, ні другій
Статі, або звироднелих, без ніг та без рук, чи, скажімо,
Темних, позбавлених зору, й німих, які рота не мали,
Врешті, й таких, що їм геть усі члени докупи зрослися,
Ні до роботи не здатні були, ні рухнутися навіть,
Щоб небезпеки уникнути чи дотягтись до поживи.
Й інших подібного роду страховищ, почвар наплодила»
[5, с. 138].

Констатуючи ці життєві процеси, автор не бачив майбутнього для таких істот у тодішній дійсності. Лукрецій переконалий, що від початку вони були позбавлені шансу на продовження життя чи роду. Ці люди з дизабіліті не могли досягти розквіту віку, оскільки не мали здатності прокормити себе чи зачати і відтворити потомство [5, с. 122–149]. Думки мислителя оголювали жорстоку сторону давньоримського соціуму, який через усталені норми та побутування культу сильного, здорового тіла не бачив необхідності у продовженні існування неповносправних Інших.

Застосування цієї звіриної практики підтверджував Сенека Старший у «Протириччях». Багато батьків зазвичай залишали напризволяще своїх недужих нащадків, пояснюючи це тим, що певна їх кількість народжувалася скаліченими в певній частині тіла, а відтак вони були слабкими і непридатними [6, с. 424–425]. Римляни керувалися в цьому разі раціональними, а не емоційними мотивами. Неповноцінне дитя потребувало постійної опіки, що обмежувало батьків у занятті будь-яким ремеслом. Спотворений хлопчик не міг бути зачисленим до війська, отже, не вважався значимим як для суспільства у цілому, так і держави зокрема. Виправдовував убивства дітей з дизабіліті також Сенека Молодший. У трактаті «Про гнів» він обґрунтовує свою позицію: «Ми вбиваємо скажених собак; заколюємо невпинного дикого бика; пускаємо під ніж хворих овець, щоб вони не заразили все стадо; ми знищуємо будь-який неприродний потворний приплід; навіть дітей, якщо вони народжуються слабкими і ненормальними, ми топимо. Але це не гнів, а розумний розрахунок: відокремити шкідливе від здорового» (*Переклад – Н.М.*) [7, с. 115]. Мислитель тут виступає із позицій соціального благополуччя держави. Згодом з поширенням християнства в імперії право батька, який давньоримськими законами наділявся необмеженою владою над життям і смертю членів своєї сім'ї, на дітовбивство було спочатку обмежено, а згодом цілковито скасовано. Натомість перший імператор християнин Костянтин Великий запропонував встановити матеріальну допомогу родинам, які через бідність схилилися до таких антигуманних дій. Однак цей прогресивний на той час задум залишився, на превеликий жаль, нереалізованим [8, с. 326].

Закони Давніх Риму і Греції передбачали право, а не обов'язок умертвляти новонароджених. Відтак застосовували їх не всі. Вчені наводять приклади збереження життя дітей-калік, однак це робилося і з корисливих цілей. Їхні тіла в прямому розумінні мали цілком конкретну економічну вартість. Неподиноками були випадки зумисного каліцтва, що викликало більше жалю та співчуття в оточуючих, тим самим збільшувало їх цінність як об'єктів благодійності. Цілком зрозумілим тепер видається логіка римлян, які розглядали дітовбивство радше як акт милосердя. Сенека Старший у «Протириччях» описує групу дітей навмисно спотворених заради наживи їхнім власником.

Філософ ставить риторичне запитання: чи не є ці знедолені більш нещасними у такій ситуації, ніж коли вони б загинули. Відповідаючи устами свого героя, мислитель вважає кращою смерть, адже немає нічого мерзеннішого для дитини як зазнати такої жахливої долі [9, с. 422–425].

Підтвердження жорстокому та відчужуючому ставленню латинян до тілесних Інших ми знаходимо також у давньоримській історіографії. В «Історії від заснування міста» Тит Лівій описує «жахливі породження спантеленої природи» (*Переклад – Н.М.*) [10, 13]. «Все частіше то тварини, то жінки приносили зловісний мерзенний плід» (*Переклад – Н.М.*) [10, с. 13], як-от хлопчика зі слоновою головою [11, с. 283], ягняти зі свинячою, поросяти з людською чи лошати з п'ятьма ногами [10, с. 13]. Все це місцевий люд та влада розглядають злими передвістями в час потрясінь, невпинних воєн і повстань другого століття до нашої ери. Особливого несприйняття викликала поява гермафродитів, яких історик детермінує грецьким словом – андрогіні. Люди, наділені зовнішніми ознаками обох статей, здавалися огидним поріддям. Автор змальовує декілька таких випадків: «У Сінуессе народилася дитина – ні хлопчик, ні дівчинка» (*Переклад – Н.М.*) [11, 283], «у Фрузіноне народилося дитя ростом з чотирирічне, але дивною була не його величина, а те, що, як у Сінуессе два роки тому, не можна було визначити, хлопчик це чи дівчинка» (*Переклад – Н.М.*) [11, с. 308] та «у Сабінській області з'явилось на світ немовля незрозумілої статі, не чоловічої і не жіночої; відшукали і ще одне двостатеве, яке дожило вже до шістнадцяти років» (*Переклад – Н.М.*) [10, с. 13]. Простий люд через обмежені знання та забобони покладався у вирішенні питань злих знамень, які асоціювалися з тілом осіб з дизабіліті, на жреців давнього релігійного культу з Етрурії – гаруспіків. Згідно з їхніми вказівками цих чудовиськ видаляли із земель Риму, не даючи їм змоги торкатися землі, клали живцем у скриню і топили далеко у морі [11, с. 308].

Філософський та історіографічний дискурс латинян значною мірою концентрувалися на природі ненормативної тілесності, стигматизації та дискримінації. Проте художньо-літературний простір Стародавнього Риму розкриває іншу сторону дизабіліті, а саме сатиричну. Часто античні письменники бачили можливість для гострого висміювання потворного, сконцентрованого у вадах чи специфічних особливостях зовнішності незвичних людей. Такий підхід до зазначеного питання присутній у творчості Децима Юнія Ювенала. У «Сатирах» автор прагнув у комічній формі розкрити нищість та хиби всіх соціальних ієрархічних станів раннього імперського періоду. Кожен міг опинитися під прицілом його уїдливих висловлювань, винятком не стали і люди з Іншою тілесністю («кривоногий» [12, с. 26], «кастрат» [12, с. 28], «несамовитий старий» [12, с. 28], «недоумкуватий» [12, с. 27], «каліка сухорукий, до праці не здатний» [12, с. 32], «неук» [12, с. 33], «криволикий» [12, с. 33], «інвалід довгошій» [12, с. 33], «карлик» [12, с. 86] чи «кульгава дівчина» [12, с. 86]) (*Переклад – Н.М.*). Подібну практику застосовував інший римський митець – Марк Валерій Марціал. На відміну від свого сучасника поет для сатиричного викриття індивідуальних недоліків тіла чи особистості використовував свої славнозвісні епіграми. Амбівалентні за своєю суттю, вони відтворюють дизабіліті як частини антиномічних пар: дурник – мудрець, карлик – велет, прекрасне – потворне. Письменник описує з їх допомогою найрізноманітніші життєві ситуації, в яких у комічному світлі відтворені персонажі з ненормативною тілесністю – хворий на подагру [13, с. 184–185].

одноока крива жінка [13, с. 80], кривий п'яниця із загноєним оком [13, с. 168], слуга кривоногий чи одноока карга [13, с. 331]. Марціалу та Ювеналу вдалося помітити найменші побутові деталі мешканців Римської імперії та розкрити через сміх незавидне становище різних маргінальних груп.

Жорсткого висміювання зазнавав не тільки простолоуд, а й сам імператор у «Згарбузінні божественного Клавдія» Сенеки Молодшого. Твір є зразком рідкісного філософсько-сатиричного жанру античної літератури – меніппової сатири або сатури. Автор поєднує прозу і вірші, піднесений та низький стилі з напрочуд натуралістичними вкрапленнями. Особливо це стосується центрального персонажа. Так, найвищу політичну фігуру давньоримської держави філософ описує як безглузлого нещасного дурня, який обгидив себе на смертному ложі. Письменник іронізує над тілесною немічністю монарха, який головою трясє, праву ногу волочить і мова його невиразна й безглузда. Клавдій постає перед читачем як морське чудовисько з небаченим обличчям і жахливим голосом, якого немає у жодної земної істоти. Проте цей антагоністичний образ урівноважений наступним владикою Риму – Нероном. Його обличчя сяє відблиском яскравим, а сам він винятковий красень, подібно Аполлону [14, с. 117–128]. Сенека Молодший своїм твором прагнув привернути увагу до надмірного пошанування вищих державних мужів, яке мало ознаки культу особи. Його інтелектуальна пародія викривала всю абсурдність обоження тілесно немічних правителів, старість і смерть яких не відізнялась від останніх років інших людей.

Висновки. Отже, ми можемо впевнено стверджувати, що концепція Іншої тілесності латиняни, спираючись на грецьку традицію, мала різновекторний прояв і представлена у широкому міждисциплінарному просторі Стародавнього Риму. Ставлення до людей з відмінним тілом було здебільшого ворожим та залежало від потреб держави, забобон соціуму чи економічної вигоди. Їдке висміювання вад хворої меншості в епіграмах Марціала, сатирах Ювенала та Сенеки Молодшого служать засобом розкриття недоліків здорової більшості того часу. Переконані у важливості майбутніх досліджень із вказаної проблематики заради подальшого розвитку в Україні гуманітарного дискурсу дизабіліті.

Література:

1. Цицерон Марк Туллий. Философские трактаты / пер. с латин. М.И. Рижского; отв. ред., сост., авт. вступ. ст. Г.Г. Майоров. Москва: Наука, 1985. 382 с.
2. Цицерон Марк Туллий. Речи: в 2 т. / Изд. подгот. В.О. Горенштейн и М.Е. Грабарь-Пассек. Москва: Изд-во Акад. наук СССР, 1962. Т. 1. 445 с.
3. Цицерон Марк Туллий. Избранные сочинения / Сост. и редакция М. Гаспарова, О. Ошерова, В. Смирнина. Москва: Худож. лит., 1975. 454 с.

4. Цицерон Марк Туллий. Про державу. Про закони. Про природу богів / Пер. з латин. Володимир Литвинов. К.: Основи, 1998. 476 с.
5. Тит Лукрецій Кар. Про природу речей / Пер. з латин. Андрія Содомори. К.: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1988. 192 с.
6. Seneca the Elder. Declamations, Volume I: Controversiae, Books 1-6 / Translated by Michael Winterbottom. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1974. V. 1. 560 p.
7. Сенека Луций Анней. Философские трактаты / Пер. з латин. Т.Ю. Бородай. Санкт-Петербург: Издательство «Алетейя», 2001. 399 с.
8. Gibbon Edward. The decline and fall of the Roman Empire: in four volumes. London: Frederick Warne and Co., 1872. V. 1. 622 p.
9. Seneca the Elder. Declamations, Volume II: Controversiae, Books 7-10. Suasoriae. Fragments / Translated by Michael Winterbottom. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1974. V. 2. 656 p.
10. Ливий Тит. История Рима от основания города. / перевод с латинского: в 3 томах. Отв. ред. Е.С. Голубцова. М.: Наука, 1993. Т. 3. 768 с.
11. Ливий Тит. История Рима от основания города / перевод с латинского: в 3 томах. Отв. ред. Е.С. Голубцова. М.: Наука, 1991. Т. 2. 526 с.
12. Ювенал Децим Юний. Сатиры / Худож. П.П. Лосев. Санкт-Петербург: Издательство «Алетейя», 1994. 220 с.
13. Марциал Марк Валерий. Эпиграммы. Санкт-Петербург: АО «Комплект», 1994. 448 с.
14. Римская сатира. Сборник: Пер. с латин. / Сост. и науч. подгот. текста М. Гаспарова; Предисл. В. Дурова; Комментар. А. Гаврилова и др.; Худож. Н. Егоров. М.: Худож. лит., 1989. 541 с.

Маланий Н. И. Другая телесность в Древнем Риме (на материале философских, историографических и литературных источников)

Аннотация. В статье освещается вопрос ненормативной телесности эпохи античности. Основной акцент сделан на исследовании отношения к людям с дисабилити в Древнеримском государстве. Проанализированы ключевые труды по философии, историографии, красноречии и литературе, посвященные проблеме неполноценных Других.

Ключевые слова: Другая телесность, дисабилити, ненормативное тело, стигматизация, дискриминация, меніппова сатира.

Malanii N. Other corporeality in Ancient Rome (on the basis of philosophical, historiographical and literary sources)

Summary. The article deals with the matter of the non-normative corporeality of antiquity. The main emphasis is placed on the study of the attitudes towards people with disabilities in Ancient Rome. The main works on philosophy, historiography, eloquence and literature devoted to the problem of disabled people are analyzed.

Key words: Other corporeality, disability, abnormal body, stigmatization, discrimination, menippean satire.